

УДК 82.0(477)

ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ЛІРИКИ МИКОЛИ ВІНГРАНОВСЬКОГО В 11-МУ КЛАСІ

Нестеренко С. В.

У статті йдеться про великі потенційні можливості впливу громадянської лірики Миколи Вінграновського на формування етнокультурної компетентності одинадцятикласників, а також сприяння їхній національній самоідентифікації.

Ключові слова: громадянська лірика, національна самоідентифікація, проблема добра і зла, милосердя, гуманізму, справедливості, осуд міщанства та бездуховності.

В статье раскрывается большой потенциал возможностей влияния гражданской лирики Николая Винграновского на формирование этнокультурной компетентности одиннадцатиклассников, а также ее влияние на их национальную самоидентификацию.

Ключевые слова: гражданская лирика, национальная самоидентификация, проблема добра и зла, милосердия, гуманизма, справедливости и бездуховности.

The article considers the influence of M. Vingranovskyi's poetry on the development of ethnocultural awareness, the national self-identity and self-consciousness of senior students. Mykola Vingranovskyi is one of the most outstanding representatives of the poets known as "shestydesiatnyky" (men of the sixties). He is famous not only as a proseman and a poet but as an actor, a screenplay writer and a film-maker. In the ancient times all kinds of lyrical verses considered to be the civil poetry while in modern literature the civil poetry is distinguished as a certain kind of poetry. The civil verses by Mykola Vingranovskyi are relevant, up-to-date and contemporary, so they can be used as means of conscious citizens formation. The verses reflect the author's attitude to such important issue as the national self-identity that was the leading theme of his poetry. The development of students' national self-identity and self-consciousness is essential nowadays. The civil verses by Mykola Vingranovskyi can be used as one of the valuable tools in the field of education and upbringing of senior students. At the Ukrainian Literature lessons they might be used as useful resources for development of ethnocultural awareness of young generation.

Key words: Ukrainian literature, civil poetry, ethnocultural awareness, national self-identity, Mykola Vingranovskyi, poets known as "shestydesiatnyky" (men of the sixties), the problem of good and evil, mercy, humanism, justice, blame of philistinism and soullessness, lyrical character, historical character, national hero, the Dnipro image.

Громадянська лірика, як відомо, має свої особливості: вона відгукується на актуальні й животрепетні проблеми часу, є зрозумілою пересічним читачам, не містить "темних місць" і, переважно, не потребує тлумачень. І в античні часи, і в давній українській літературі власне громадянською лірикою вважалися всі види лірики, які тепер представлені диференційовано. Проте громадянські мотиви й досі притаманні філософській, медитативній, пейзажній і навіть інтимній ліриці.

Чинна шкільна програма з української літератури відводить особливе місце саме громадянській ліриці, проте значна частина таких творів у зв'язку зі змінами суспільного ладу й відповідних умов уже давно втратили ту роль, якою була наділена в часи написання. Наприклад, громадянська лірика Павла Грабовського сприймається сучасними школярами як щось застаріле, власне, таке, що давно вийшло з ужитку, перестало бути важливим, животрепетним. Старшокласники початку третього тисячоліття прагнуть не просто класичної літературної спадщини, до добору якої укладачі програм і підручників мусять підходити дуже уважно, а саме

тих творів, які б відгукувалися на потреби нинішньої доби й пропонували відповіді на запитання, які ставить перед нами сьогодні.

Із цих причин громадянська лірика Миколи Вінграновського, поета, для якого національна самоідентифікація була природною з перших публікацій і навіть сьогодні опосередковано, тобто через художні поетичні тексти, залишається оптимальним джерелом натхненної праці учнів на уроках української літератури, – потужний важіль виховання та духовного росту випускників середніх шкіл.

Завданням нашої статті є необхідність довести той факт, що на уроках української літератури громадянська лірика Миколи Вінграновського може бути продуктивним матеріалом для формування етнокультурної компетентності старшокласників. Ідейно-художній аналіз саме такого виду віршів учням одинадцятого класу особливо цікавий.

Як відомо, Микола Вінграновський – один із найталановитіших у когорті митців-"шістдесятників". Дипломований кінорежисер, він яскраво виявив себе як актор (зіграв роль Івана Орлюка у фільмі Юлії Солнцевої за кіноповістю Олександра Довженка "Повість полум'яних літ" (1961) і за найкраще зіграну чоловічу роль отримав золоту медаль кінофестивалю в Лос-Анджелесі; загалом глядачам запам'ятався ще трьома талановито зіграними ролями), прозаїк (дев'ять прозових прижиттєвих книг), поет (десять прижиттєвих поетичних збірок), мемуарист (унікальний спогад "Рік з Довженком"), режисер (шість художніх і вісім документальних фільмів). Як поет Микола Вінграновський неперевершений, унікальний. І хоча цього автора зараховують до "метафористів", ніякої штучності й надуманості в його ліриці не відчувається. Рівень поезій Миколи Вінграновського настільки високий і внутрішньо потужний, що декілька його поезій свого часу навіть приписували Василеві Стусу.

У шкільній програмі цьому поетові відведено дуже мало місця й часу (текстуально одинадцятикласники вивчають лише один його вірш "Сеньйорито акаціє, добрий вечір...", який належить до любовної лірики). Проте найважливішу інформацію про Миколу Вінграновського вчитель зобов'язаний донести до своїх підопічних під час вивчення вступних тем, а його громадянську лірику практикувати на уроках позакласного читання чи рідного краю (залежно від регіону, у якому знаходиться школа).

У літературу Микола Вінграновський увійшов раптово й рвучко, без періоду учнівства, як і Павло Тичина. Дебютував талановитий поет невеличкою добіркою поезій у журналі "Дніпро" (1957), роком пізніше його вірші надрукував журнал "Жовтень" (нині "Дзвін"), а тоді – журнали "Вітчизна" (1960) і "Прапор" (теперішній "Березіль") (1960). Публікація "З книги першої, ще не виданої" в "Літературній газеті" від 7 квітня 1961 р. містила дванадцять поезій. Тодішній редактор цієї письменницької газети Павло Загребельний, як згадує Тарас Салига, "мав особливе чуття до появи молодих талантів і їм відводив цілі сторінки" [5, с. 7]. Тож досить великими добірками входили в літературу тоді ще початківці Віталій Коротич, Іван Драч, Євген Гуцало. Зміст віршів М. Вінграновського, поета-громадянина й патріота, на смерть перелякав радянську цензуру, адже йшлося в них навіть не про патріотизм, а про свідому самоідентифікацію зі своїм народом, який не мав права ні на справжню державність, ні на непіднаглядних та непідцензурних митців. Саме публікація в "Літературній Україні" сприяла справжньому буму лірики в Україні й водночас була точкою відліку гонінь молодого поета, які тривали роками. Сам Микола Вінграновський згадував: "Отут по нас і всадили з усіх гармат! Не було газети – від "Радянської України" до обласних і районних, які б не стали по нас молотити! Одна з-перед другої, вони прямо-таки почали захлинатися, що ми відщепенці, деструктивісти, штукарі й низькопоклонники-авангардисти!" [4, с. 315]. У подібній ситуації для розкритикованих і звинувачених мало не в державній зраді митців краще було бодай мовчати, якщо не прилюдно бити себе в груди, писати покаєнні статті й скоропостижно друкувати їх у газетах. М. Вінграновського ж обурили не стільки безпідставні звинувачення у формалізмі й штукарстві, надуманій штучності ним створеного, скільки становище українського народу, митцеві якого категорично заборонялося висловлювати свою громадянську позицію. Тож у відповідь на переслідування й "розвінчання", він написав вірш "Ні! Цей народ із крові і землі", у якому були й такі викривальні строфи: "Я – формаліст? Я наплював на зміст? /

Відповідаю вам не фігурально: / Якщо народ мій числиться формально, / Тоді я дійсно – дійсний формаліст! // Та де вже дінешся, раз мир заколосив / Пустоколоссям вашим в сиві ночі, / Жаль одного, що в леті до краси / Народу ніколи і плюнуть вам у очі!" [3, с. 127]. До речі, саме ця поезія надзвичайно імпонує одинадцятикласникам, які працюють над текстом вірша під керівництвом учителя. Можна поставити такі навідні запитання:

- Чому поет вважає, що його народ "із крові і землі"? Як Ви розумієте кожне з цих слів?
- З якої причини митець заявляє, що свою націю він "не віддасть нікому і нізащо"?
- Аргументовано доведіть, чому ця поезія більше громадянська, ніж патріотична.
- Прокоментуйте рядки, які виразно засвідчують громадянську позицію ліричного героя вірша:

Я не слуга його, я – син його на чатах,
Я – син зорі його, що з Кобзаря росте.
Я син його по крові, і кістках
І по могилах, і по ідеалах.
Не вам з осліпленими душами в забралах
Його звеличують в фальшивих голосах [3, с. 127].

Якщо взяти до уваги, що французький філософ Ернест Жозеф Ренан (1823–1892 рр.), сучасник Наполеона Бонапарта, вбачав у націях здатність руками митців (отже, й поетів) змінювати світ і виконувати Богом покладену високу місію, то Микола Вінграновський, як і Ліна Костенко та Василь Симоненко, відчайдушно знехтувавши всіма небезпеками й наслідками, розпочали цю роботу в дуже складні часи. Тарас Салига справедливо наголошує, що тоді різними "шляхами до поета приходила популярність – лиха і світла. Одні били, лаяли, картали, а інші переписували вірші, пускали їх по руках, завчали напам'ять" [5, с. 7]. Коли ж у 1962 році вийшла перша збірка Миколи Вінграновського "Атомні прелюди", його ліричні твори, одночасно з віршами Василя Симоненка, пропустили через таке болюче й гостре сито критиканства, що якби не головування під час цієї події в спілці письменників 8 січня 1963 р. Максима Рильського, то, на щастя, таки вибитий із колії прихильниками справжньої поезії суд над молодими авторами перетворився б на еквівалент судища інквізиції, як це мало місце в добу Середньовіччя.

Громадянська лірика Миколи Вінграновського позбавлена типового українського ниття й нарікання на нещасливу долю. Його ліричні персонажі сильні й красиві навіть у екстремальних умовах. Тож коли йдеться про перетружену й давно перевтомлену жінку-колгоспницю, Микола Вінграновський змальовує її не тягловою силою, не живою руїною і не здеградованою особистістю – сільська жінка-мати, жінка-бабуся в цього поета наділена ореолом краси, шевченківською вищістю над буденщиною та сірістю. Це вловлюється навіть у цілком буденних картинах. Наприклад, у поезії про одиноку матір "Сумні без батька двоє діток цих", яка денно й нічно трудиться: вдень – на колгоспних ланах із сапою, уночі – коло власного підсобного господарства й хатніх турбот про своїх малят, сказано, що вона "стáріє... сама" [3, с. 294], як і Шевченкова Ганна з поеми "Наймичка".

Здавалось би, проблеми ярмаркування – аж ніяк не тема для віршів. Але коли читаємо поезії М. Віграновського знову ж таки із шевченківськими іменами жінок у назвах – "Марія" й "Оксана", то прекрасно усвідомлюємо, що колгоспні трудові не дають селянкам можливості навіть узутти й одягнути власну сім'ю, тому торгівля овочами й фруктами з власного городу чи саду – єдиний порятунок, але сили на це вже не вистачає ні в старших літах жінок, ні в молодій матері, яка змушена брати з собою на базар мале дитя. Тож не осуд, а лише співчуття викликають рядки поета: "На базарі рученьки ісклала, / В білій хустці, в сірім піджаці, / На хлібину голову поклала, / Задрімала в хліба на щоці. / В чоботях, у темній спідничині, / В білому горосі-фартусі / Спить собі в базарній хуртовині, / А оса тим часом на осі / Гомонить по сливах... Задрімала... // Промінь сонця гасне у косі. / На хлібину голову поклала, / Продає ті сливи уві сні" [3, с. 156] або: "І спродалась, й скупилась, та й додому / Окрай дороги стежкою собі... / І на обличчі тихомолодому / Цвітуть два маки тихомолоді. // В одній руці корзина базарова, / А на другій дитина засина..." [3, с. 296]. На

противагу цим прекрасним навіть у злиднях жінкам ситі й самовдоволені міщани у віршах М. Вінграновського піддані нещадній критиці. З поезії "Учора ще я в цьому колі жив..." можна зробити належні висновки, тому варто запропонувати одинадцятикласникам прочитати вірш і дати відповіді на такі запитання вчителя:

- Чому поет перелічує величезну кількість фруктових заготовок на зиму, а елементи побуту вживає в множині, хоч для звичайної сім'ї переважно досить одного торшера, одного пледа?

- Як треба розуміти рядки:
*Тут все! Тут все! Тут тільки птиць нема.
Тут їх жують з капустою і хрінном,
Святинь нема. І їх, як птиць, жують
Із простирадлами і тютюновим димом*" [3, с. 136]?

- Чому поет обирає втечу бодай у творчість із настільки затхлого й засмокуючого середовища?

- Як Ви можете проінтерпретувати зміст кожного художнього засобу в таких рядках:

*Втечу! Втечу хоча б у слові!
Втечу без слави і вінця,
Крізь ваші душі гарбузові
І відгодовані серця.
Крізь вашу рабську кров безкровну,
І ваші ситі скити – геть!
Ці ваші скити ситі вщерть,
Блюзнірством повні поголовно* [3, с. 136–137]?

Тож у поезії "І є народ..." Микола Вінграновський не дарма стверджує, що його покоління наростало "з худеньких матерів", як молоді пагони з пеньків і коріння у вирубаному саду. Таких одноступів поета не спокусити ніякими матеріальними благами, бо вони мають вроджений імунітет від міщанських цілей: "Є Віра. Є Свобода. Кров і шмаття. / Естрада, сало, космос, кавуни. / І є народ, в якого є прокляття, / Страшніші від водневої війни" [3, с. 136]. Унікально прекрасні образи старшого покоління, святість батьківської сім'ї, випробування безжальним часом у Миколи Вінграновського набувають космічного звучання.

Одинадцятикласники здатні самостійно глибоко та всебічно проаналізувати вірш "Сестри білять яблуні в саду...", й учителеві тільки залишається наголосити, що для того, аби розкрити подібну життєву драму в прозі, треба написати цілий роман, а в поезії це можна здійснити всього трьома строфами, причому кожна з наступних може навіть бути коротшою від попередньої на рядок: "Сестри білять яблуні в саду. / Мати білять хату та у хаті. / Біля хати білий батько на канапі / Вигріває війни та журбу. // Мати білять яблуні в саду. / Мати білять хату і у хаті. / Біля хати білий батько на канапі... // Мати білять яблуні в саду. / мати білять хату. Білять хату..." [3, с. 155]. Світлий колір (біле вапно, щойно побілена хата, сад, який збирається цвісти) спочатку спонукає думати про весну й Великдень, але образ "білого батька на канапі" (отже, невиліковно хворого, дуже слабкого здоров'ям) змушує читачів несподівано здогадатися, що родина готується до його смерті. Минає щонайменше рік – і сестри одружуються, вилітають із родинного гнізда, а батько й далі хворіє, тож мама білить хату й у хаті, а також сад, бо знову ж таки готується не стільки до весни й свята Господнього Воскресіння, скільки до похорону. Остання строфа вражає самотністю старенької жінки, яка стоїчно чекає свого кінця й самостійно прибирає обійстя, щоб нікому не завдавати клопотів, якщо нагло помре. Тривога, якою наскрізь пронизана громадянська поезія "Сестри білять яблуні в саду...", не залишає байдужим нікого, хто її читає.

Не можна принагідно не зауважити, що деякі вірші громадянського звучання Миколи Вінграновського впритул наближаються до патріотичних. Наприклад, у поезії "Остання словідь Северина Наливайка" тема України й громадянської позиції кожного представника держави в устах історичного героя – монолітні, нерозривні, неподільні: "Живу – назад. Я – Наливайко. Все. / Ми починаєм битву за Україну. / Наш чорний вус у чорний гнів тече, / І юний меч нам розгинає спину. // Не прапор-раб, не прапор-порохня / Нам обпожежив душу, товариство. / Не встанемо, братове,

із коня, / доки не стане в нашій полі чисто. / В суцільних ворогах пройшли роки-рої, / Руїна захлинається руїною. / Ми на Україні хворі Україною, / На Україні в пошуках її" [3, с. 229]. Важливі метафори в цьому вірші потребують належних коментарів, тому вчитель мусить продумати систему проблемних запитань, відповідь на які шукатимуть учні, користуючись текстом вірша:

- Чому історичний герой Северин Наливайко (рік народження невідомий – загинув мученицькою смертю: після нелюдських тортур народного героя четвертували 11 квітня 1597 року у Варшаві) "живе назад"?

- Чи можна це вважати закликом рольового ліричного героя до читачів належно пригадати або й вивчити славу історію рідного краю? Чому Ви так вважаєте?

- Бездержавність нації провокує другосортність її народу в очах недругів. Навіть у часи Київської Русі відсутність князя, тобто правителя й державної влади на певних землях, розцінювалася як негативне явище. Бездержавна Україна часів Наливайка – це своєрідна держава-привид. Як саме про це сказано у вірші?

- Які рядки поезії вступають у суперечність із окремими рядками Державного національного Гімну України? Чому?

- Як Ви вважаєте, чи можна недругів пестливо називати "воріженьками" і надіятися, що вони легко згинуть самі? Відповідь належно обґрунтуйте.

- Як треба розуміти таку строфу:

*... Забілили сніги мої чорні,
Засміялась душа молода,
Воріженьки стоять видзігорні,
Воріженьки стоять, як вода* [3, с. 229]?

- У тлумачному словнику української мови знайдіть значення слова "видзігорний". Доберіть до нього кілька синонімів.

- Як Ви думаєте, чому життєрадісні, самовпевнені вороги, яких дуже багато (вони стоять навкруги, як повінь) породжують у душі рольового ліричного героя здогад, що він загине молодим, а світлі мрії перетворюються на страшну поразку? Якими словами про це сказано? Які епітети використовує автор? Про що свідчить чорно-білий колорит поезії?

Близьким до цієї поезії є вірш "Ніч Івана Богуня", у якому ще один український національний герой часів козаччини постає патріотом і громадянином, а що найголовніше – людиною, близькою та зрозумілою своїми помислами нинішньому молодому поколінню українців, народжених у вільній державі: "Я вірю в Бога – в Україну. / Вона мій Бог і поводитир. / Її одну мій ловить зір, / І хоч загину – до загину. // Прозрімо ж! Люди ми чи ні? / Чи ми раби борщу і сала? / І наша воля нас зассала, / Нас, та й у нашому ж човні. // До бою! Бо не буде бою. / Ледачість знелюдить і вас. / Відгасло літо – світ не згас, / І я з тобою, як з собою" [3, с. 191]. Можна запропонувати учням написати твір-мініатюру, в якому вони спростують або належно доведуть істинність цих рядків.

Доречно також розглянути образ Дніпра в громадянській ліриці поета. Щоб логічно перейти до такої роботи, варто ще раз процитувати учням Тараса Салигу: "Дніпро у Вінграновського – це віднайдення себе у просторі, це точні координати своєї приналежності до землі, до краю, народу" [5, с. 13]. У вірші "Київ" Дніпро й український народ виступають сукупним персоніфікованим образом: "Духовна міра нації Дніпра. Високий воїне з мозольними руками". Також варто сказати про ставлення Миколи Вінграновського до "перемішування націй у котлі СРСР" [6]. Цій болючій для попередніх поколінь українців проблемі у його творчості присвячений вірш "Не маю зла до жодного народу".

На закінчення уроку варто провести диспут, чи актуальною у наш час є громадянська лірика й чому тільки висока художність такого виду віршів може приносити естетичне задоволення читачам і виховувати їх свідомими громадянами. Якщо в класі є дуже здібні учні, спроможні справитися з уривками наукової статті, можна запропонувати їм самостійно прочитати й поділитися із однокласниками ідеями Івана Франка, які він висловлював у знаменитому відкритому листі до галицької молоді (1905 р.). Якщо ж це завдання старшокласникам непосильне, учитель повинен сам прокоментувати слова Івана Яковича про те, що національна

самоідентифікація та громадянська позиція кожного надзвичайно важливі для побудови Української держави, тому найактуальнішим завданням й для нашого часу є намагання "витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю", "навчитися чути себе українцями" [8, с. 404–405], бо саме таких людей "потребує кожна нація і кожна історична доба, а вдвоє сильніше буде їх потребувати велика історична доба, коли всій нашій Україні перший раз у її історичнім житті всміхнеться хоч трохи повна громадянська і політична свобода" [8, с. 409]. Важливо, щоб урок аналізу громадянської лірики М. Вінграновського не перетворився на пустопорожню агітацію чи буденну балаканину, а виявився довірливою розмовою про наболіле й актуальне сьогодні.

Література

1. Автор у художньому творі: "деміург" чи "фантом"? : дискусія в "Літературній Україні" за участю Андріяшика Р., Кодака М., Медвідя В., Наєнка М., Ткаченка А. та ведучої дискусії О. Логвиненко // Літературна Україна. – 1999. – 22 квітня. – С. 3.
2. Вільний тлумачний словник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/f/samoidentyfikacija>. – Назва з екрана.
3. Вінграновський М. Вибрані твори : в 3 т. / Микола Вінграновський. – Тернопіль : Богдан, 2004.
  - Т. 1. Поезії : 1954–2003. – 2004. – 440 с. (Серія "Маєстат слова").
4. Вінграновський М. Хто і що для мене незалежність України / М. Вінграновський // Вінграновський М. Манюня. – Львів : Літопис, 2003. – 320 с.
5. Салига Т. Поет – це слово, це його життя / Тарас Салига // Вінграновський М. Вибрані твори : в 3 т. / Т. Салига. – Тернопіль : Богдан, 2004.
  - Т. 1. Поезії : 1954–2003. – 2004. – С. 5–54.
6. Самоідентифікація молоді: соціокультурний і транскультурний виміри : монографія / за ред. акад. НАПН В. І. Кононенка. – К. ; Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2014. – 212 с.
7. Українська література. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 10–11 класи: Рівень стандарту. Академічний рівень. Профільний рівень / за заг. ред. Р. В. Мовчан ; уклад. програми: М. Г. Жулинський, Г. Ф. Семенюк та ін. – К., 2010. – 112 с.
8. Франко І. Я. Одвертий лист до Галицької української молодіж / І. Я. Франко // Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. – К. : Знання, 1986.
  - Т. 45. – 1986. – С. 401–409.